

13. KRÚDY GYULA
(1878—1933)

Magános úton

Magános jelensége irodalmunknak. Életkor szerint a Nyugat nagy nemzedékéhez tartozna, témái olykor érintkeznek is a kortársakéval, élete, művészete azonban mégis más jellegű. A dzsentriről másképp szól, mint Móricz Zsigmond és Kaffka Margit, a pesti éjszakát másként látta, mint Kosztolányi,

s a magyar tájat is más színekkel festette, mint Juhász Gyula. Adyval közeli barátságot tartott, a pesti éjszakát sokszor együtt járták, de a magyar Ugarral sohse birkózott Ady módján, Babits Mihállyal személyes találkozása sem volt. Életmódja más, mint a kortársaké; még inkább „társadalmon kívüli volt”: szállodákban, olykor nyilvános házakban lakott, löversenyezett, kártyázott s huszártiszteket hajigált ki a kávéházból. Életregénye talán még a Bródy Sándorénál is színesebb. Már életében legendák születtek a tetteiről, s máig hullámozó anekdoták. Életéről előbb születtek regények, mint irodalomtörténeti tanulmányok (Kacér Vilmos: *Ifjúság*; Márai Sándor: *Szindbád házamegy*, 1940). Elődeiként és művészi rokonaiként Mikszáthot, Vadnayt, Lovikot és Cholnokyt említették legtöbbször, a világirodalomból Dickenst, Turgenyevet és Puszkint vélték leginkább ihletőjének; Proust és Giradoux közelében látták a helyét.

Romantikus? Realista? Öntudatlan elődje a szürrealistáknak? Későn jött vagy korán? Bravúros cigányprimás vagy tudatos alkotó? A dzsentri hegedűse vagy legszigorúbb leleplezője? A „középkori lovagok kései utóda”? „Európaivá finomodott barbár”? Álomlátó? Varázsló? Pongyola vagy stílusművész? A Krúdy-irodalomban a fenti kérdések többnyire állításokként szerepelnek, különösen az emlékezésekben. S a Krúdy-irodalom nagyobbik része emlékezés: a hatalmas életművel mindmáig csak néhány szép esszé foglalkozik — Sötér Isván, Mátrai László, Cs. Szabó László, Szauder József, Szabó Ede, Katona Béla, Barta András tanulmányai — és Perkátai László úttörő érdemű disszertációja (*Krúdy Gyula*, 1938), főként a könyvalakban megjelent művek alapján. Krúdy írásainak egy részét azonban máig a napilapok őrzik, életművét 120—140 kötetnyire becsülik. Igazi hangjára az első Szindbád-novellákkal talált 1910 körül, de akkor már majd 20 éves irodalmi múlt volt mögötte — 1892-ben jelent meg az első írása — és kb. 30 kötetnyi írás. Bibliográfusai — Barta András és Katona Béla — 16 esztendejének termését keresve (1894—1910) 60 különböző napilapot, hetilapot, folyóiratot, 50 naptárt és almanachot lapoztak át; s majd 1500 szépirodalmi jellegű Krúdy-írást találtak. 16 évre nyúló pályakezdése idején írt két regényt, 6 kisregényt és kb. 1200 elbeszélést. Írásait névvel, betűjelekkel, rövidítésekkel (K.Gy., K. . . . y., K.gy., K. . . . y Gyula, R.), álnevekkel (Toll, Harcos, Gyula, Masque Rezeda, Rezeda Marcell, Gyula bácsi) jegyezte. Érett éveiben is rengeteget írt. Egyszerre 10—15 lapnak dolgozott, az *Előkelő Világba*, a *Magyar Figyelőbe*, a *Nyugatba*, konzervatív, haladó lapokba, válogatás nélkül. Életműve teljes feldolgozása sok vonatkozásban módosíthatja a róla alkotott képünket.

Élete

Élete majd olyan „rejtélyes”, mint művészete. Az ősei is. Apai nagyapja 48-as honvédkapitány volt, Komáromot védte Klapka adjutánsaként, aztán egy markotányosnővel tért haza Nyíregyházára, s holtáig kuruc maradt, a szabocsi 48-as Honvédegyetelnőke. Apai nagybátyja, Krúdy Kálmán Világos után sem tette le a fegyvert, guerilla-csapatot szervezett, az Ipolyság erdőiből holtáig ki-kicsapott a Habsburg-hatalomra. Krúdy Gyula számára ők jelentik a dicsőséges múltat; Krúdy Kálmánt — akiről Mikszáth *Krúdy Kálmán csínytevéseit* írta — *Az álmok hőséiben*, a *Repülj fecském*ben és *A betyár álmában*

rajzolja meg. Apja, a virilista ügyvéd, a kurucságból inkább csak a 48-as zsinóros ruhát tartotta meg; de azért az ő élete sem volt „egészen” szabályos: élettársul egy malterhordólányt választott, Csákányi Júliát . . . Nyolc gyermek születése után házasságot is kötött vele. Elsőszülött fiát — az 1878-ban született Gyulát — a családi tekintély örökösének szánta: megyei embernek, politikusnak. Krúdy Gyula azonban nem állt be a „kutyabőr kesztyűs dzsentrik” menetébe. Hiába tagadta ki az apja az örökségből; nem akták alá akarta írni a nevét. Csakis „író akart lenni és semmi más”.

Már serdülőkorában „rendhagyónak” látszik. 14 éves, mikor az első írása megjelenik a *Szabolcsi Szabadsajtó*ban. Iskoláit Szatmáron, Nyíregyházán s egy esztendő Podolinban, Zsigmond király elzalogosított szeptességi városában járja. Innen hozza az ódonság, a középkori sejtelmesség érzését, más élményeit Nyíregyházáról, szülővárosából, ahol a „nyíri” csendet, az agarászó urakat ismerheti meg. Sokat kóborol ligetekben, nádasokban, betyárnövendék módján, szerelemre vágyón, öreg korhelyek emlékezeit hallgatva a kiskocsmában — Dálnoki Gaál Gyulát, az első nyugdíjas vándorszínészt, és Kálnay Lászlót, a 70-es évek tárcaíróját — ők kapatták az alkoholra; ők vezették be az irodalomba is, „kedvessé, mulatságossá, romantikussá meszelgették” előtte az írói pályát. Az érettségire is úgy kell visszahozni a Debreczeni Ellenőrtől, ahová a 16 éves diákot munkatársnak hívta Gáspár Imre, mint „fényestollú tárcaíró”. Következő állomása Nagyvárad, a Szabadság szerkesztőségében dolgozik egy ideig. Nem sokáig, mert egy cirkuszi táncosnő után Pestre rándul, a millennium évében . . . „Reménytelenül szegény állapotban” él a Gyöngytyúk utcában, a szegény költők és proletárok városrészében, — itt találkozik Cholnoky Viktorral is. Egy fillért se kap otthonról, — apja így véli helyes útra téríteni — de rendületlenül dolgozik; a nyíri csend és a kárpáti szél után most a fővárossal ismerkedik; az éjszakai élet embereivel és a Józsefváros szegényeivel. Első novellás kötete 1897-ben jelenik meg (*Üres a fészek és egyéb történetek*). 1899-ben házasodik először, s jelenik meg második kötete, az *Íjjúság*, aztán minden évben egy-két könyve, némely esztendőben négy műve is.

Könyveinek volt sikere, de az igazi elismerést más hozta: egy párbaj 1911-ben. Az Erdélyi borzóban a mindig szótlan ifjú író egy vagdalkozó huszárkapitánytól könnyedén elvette a kardot, és átadta — lovagias gesztussal — egy „kakasos” házbeli hölgynek, az *Asszonyosságok díja* Jolánjának. Ekkor kezdtek színesedni a Krúdy-legendák az éjszakai lovagról. A legendáknak volt alapjuk: csakugyan színesen élt; szórta a pénzt, mint egy magyar nábob; a Meteor, az Astória, a Royal volt a szállása, meg a kakasos házak; hetekig tartó multságok, lóversenyek, kártyacsaták és párbajok fűződtek a nevéhez. Az öles szép férfiéért a nők hajbakaptak az utcán. Java férfikorában — az emlékezések szerint — délig dolgozott, akkor öltözni kezdett, sötét ruhába, hófehér ingbe — s lóversenyre ment Bródy Andrással; aztán találkozott egy feketeszemű nővel a Ráctemplom környékén vagy másutt, később párbajt vívott valamely aktív huszárkapitánnyal, majd kártyázott nagy tétekben az Otthonban, vacsorázott a New-Yorkban vagy az Országos Kaszinóban, Tisza Istvánnal vagy Szemere Miklóssal.

Aztán jöttek az őszi napok. A forradalmak bukása után nem olyan népszerű, a szerkesztők meg-megvárakoztatják, szervezete kopik; halottaságva

mellett gyertya ég. A villanyt kikapcsolták, mert nem tudott fizetni. Lakását már korábban felmondták. De a temetése megint „stilszerű”. Rengetegen állják körül a sírját: megyéjebeli dzsentrí urak és pesti pincérek, zsekék, hullamosók és hervadó nők; Nyíregyházi Sári Elemér bandája húzza búcsúzóul kedves nótáját: *Viszik a menyasszony selyemágyát . . .* Aztán a muzsika is elhal, évekig nem jelenik meg Krúdy-írás. Majd csak 1940 körül török körülötte a csend: a fiatalok felfedezik, a „ködlovagok” közt a vezért.

A kártyacsaták, a lóversenyek, a párbajozások, nagy ivások, nőhódítások többnyire a létjogosultságukat veszített osztályok ideái; időnként azonban az életük értelmét keresők menekvése is lehet. A századelő magyar íróit sokszor a sorssal való birkózás vitte az éjszakába, a magyar Pimodánba.

Krúdy nemigen birkózott; ő már „elvégeztetett”-nek tudott mindent; de az éjszakai élet adta meg neki az alkotáshoz szükséges ózondús légkört. Bohémsága lázadás is volt, függetlenedés osztályától, kötöttségektől, az írás érdekében. Feljegyezték: a Petőfi Társaságba még 1923-ban sem ment el, pedig már 1913-ban beválasztották, de egy cigánylakodalomra a lányát is elvitte. Korának társadalmi szokásai nem kötötték, a családi élet „szertartásai” sem; a bort, a kártyát s nőszenvédélyét is az írás alá rendelte. Nem volt duhaj; az emlékezők megírják; — mások duhajságát sem szívelhette — többnyire csendesesen üldögélt, szomorú mosollyal, lehajtott fejjel, szótlannul. Sokszor éppen azt a két-három órányi magányt szerezte meg a kiskocsmák asztalánál, amelyre — hogy írni tudjon — naponta szüksége volt. Állandó kocsmázása különben is legenda; mikor írta volna akkor száznegyven kötetét? Napi tizenhat oldalt szabott magára, — Jókai penzumát — néha hetekre, sőt hónapokra eltűnt a pesti éjszakából, és napi tizenkét órán keresztül rózta az apró lila betűket. „Olvasatlansága” is legenda: sokat görnyedt könyvtárakban is. Szeréminek a mohácsi veszedelemről szóló írását ő fedezte fel, s éjjeli szekrénye mindig tele volt könyvekkel.

A városi-polgári irodalom sodrában (1894—1900)

Az induló Krúdyt — kötetben megjelent novellái alapján — a mikszáthi hagyomány követőjének vélték legtöbben. Barta András és Katona Béla újabb kutatásai szerint azonban Krúdy a városi-polgári irodalom sodrában indult, mikszáthos korszakát egy naturalista-realista irányú tájékozódás előzte meg. Szerette ugyan Jókait és Mikszáthot, de inkább külföldi mesterek voltak az első ösztönzői, Dickens, Thackeray, Maupassant és főként Zola. Zolában a valóság szépítés nélküli ábrázolóját és a társadalomjavító szándékot ünnepli. Különösebb jelentőséget nem kereshetünk a tizenhat éves Krúdy Zola-cikkeiben; olvasmányait s véleményét nyilván Gáspár Imre sugallhatta. Más olvasmány-élmények is egyidejűleg, sőt egyre erősebben hatnak; a serdülő Krúdy Boccaccio *Dekameronját* tartja a világ legkedvesebb könyvének. Másik nagy élménye az *Ezeregyéjszaka*, — a Szindbád nevet innen kölcsönzi — s Puskint, Turgenyevet kedvelte, a nagy orosz 18 éves kora tájt „még a nőknél is jobban”. De az ő hatásuk egyelőre inkább a romantikában s biedermeieres finomságokban mutatkozik; a korai Krúdy-írások legtöbbszörében városi kisemberek, hivatalnokok, kereskedők, bukott nők szerepelnek; s főként

költők és hírlapírók. Poéta-hősei kicsit Reviczkyre emlékeztetnek; több novellája fölé Reviczky-strófát ír mottóul. Hősei szomorúak, padlásszobában laknak, szerelmükben is csalódtak, bohémság és polgári józanság ütközik össze bennük. A cselekmény színhelye leggyakrabban a kávéház (*Az esték romantikája, Éjféle utáni hangulatok, Éjszakák az utcán*). Nem nagy írások; életrajzi vonatkozásaik s az érett Krúdy-művekkel való szintérbeli és hangulati rokonságuk miatt érdemelnek figyelmet; s jelzik, hogy a fiatal Krúdyban a társadalmi érdeklődés erős volt. Gáspár Imre az „aktualitások iránti” érzékét dicsérte már 1894-ben.

A naturalista-realista tájékozódás eredménye — és lezárása *Az aranybánya* (1901). Karrier-regény, hőse a dzsentriivadék Csobánc Péter, a Bacsó Kanutok és Noszty Ferik rokona. Az újjgazdagokról, tőzsdei spekulánsokról, a századvég „bűneiről” szigorú képet fest Krúdy; itt még nyoma sincs a századvég idealizálásának.

Mikszáthos nyomok (1900—1911)

Az aranybánya lezárása volt Krúdy naturalista-realista irányú tájékozódásának. Novellisztikájában már korábban poétikusabb irányra váltott; már az *Ifjúságba* (1899), első kötetébe azokat a darabokat vette fel leginkább, amelyeket „sóhajtasokból” szőtt, s amelyekben leginkább érezhette a Turgenyev művészetében annyira szeretett „üdeség és szín” zománcát. Ezt — az „üdeség és szín” zománcát — hozza örökségként Turgenyevtől, s a hangulati hatásokra törekvést. Egyelőre még nem tisztán; Turgenyev finomsága olykor még finomkodás nála. Új korszakában, a mikszáthi tájékozódás idején megtisztult líraisága a szentimentálistól, a finomkodás eltűnik, a tekintet keményebbé válik, s az adomázó hangból nyert közvetlenséggel telítődik a stílus.

Krúdy mikszáthos korszaka jó tíz esztendeig tart, *A podolini takácsnéig* (1911). Többen kitérőnek vélik ezt az időt művészetében, elkanyarodásnak eredeti útjáról; igazában szükségszerű volt.

A századforduló legtöbb prózaírója Mikszáthtól indul, a mikszáthi novellát viszi tovább — más-más módon — Lovik, Cholnoky Viktor, Móricz, Kaffka. Akiket élményeik a dzsentrihez fűztek, el sem kerülhették Mikszáth sugallatát. Mikszáth az úri Don Quijoték, svihákok rajzával a dzsentri ábrázolásában messze a kortársak elé lépett, folytatható hagyományt teremtett a korszerű kritikái (Móricz) s még inkább a lírai (Krúdy) ábrázoláshoz. A századelő dzsentriből jött írói, Cholnoky Viktor, Török Gyula, Kaffka Margit s Krúdy nem is kerülhették el Mikszáth hatását — noha ők megélt szenvedéseikből és osztályuk tragédiájából szövik írásaikat, s hőseikhez kicsit magukat adják modellül.

Krúdyban is Mikszáth szabadította fel a dzsentri-témát. Élményei hősesen voltak; ennek az osztálynak volt a fia, olyan vármegyéből, Szabolcs vezér földjéről, amelyben a dzsentri legtovább tartotta magát. Jól ismerte az „agarászó bálokat, a kártyás, boros, vetélkedő, cifrakocsin járó, hajdút tartó, párbajozó, virtuskodó, unatkozó, vadászkalapos és kurjongatással halálba hanyatló nyírségi dzsentri világot”. Nagyon sok írásában örökíti meg őket, különösen ebben a korszakában (*A víg ember bús meséi*, 1900; *A pajkos*

Gaálék, 1906; *Andráscsik örököse*, 1909; *A nyíri csend*, 1909). Dzsentrí-ábrázolását hosszú időn keresztül kétféleképpen ítélte meg a kritika: akiket megtévesztett a „gordonkázó hang” — elnézőnek vélték, akik ábrázolt alakjaira figyeltek, a legkegyetlenebb leleplezőnek tartották. A dzsentriről a legkeserűbb rajzot ő csinálta: itétele a kortárs Móricz Zsigmondénál is keserűbb.

Első írásaiban persze ő is lírával búcsúzik ettől a világtól; sokáig nem tudta elhagyni „virtusait, vakmerőségüket . . . szomorúságukat sem”. De micsoda képet rajzolt már mikszáthos korszakában is az agarászó vármegyei urakról, a Gaalokról, Zathureczkyekről és Zohoray Pálról; hasonló élességgel csak Tolnai bírálta a dzsentrít. Tönkrement urak, pörösködők, hóbortosak, örökségkeresők, fél és egész bolondok a novella-alakok: egyik hőse „nyomában . . . 3 farkas kullogott: asszony, bor és kártya”; másik hőse halott feleségéhez jár éjszakánként a családi kriptába, szerelmet vallani; az egyik Zathureczky halott apja bundáját keresi, mert a legenda szerint apja ebbe rejtette a pénzt; a másik Zathureczky csak levélben érintkezik szerelmesével, mert nem mer rongyosan elébe kerülni. Alakjai az életből királyi göggel visszahúzódo „utolsó gavallérok”, maguk sejtik: vége világuknak, hátrálnak elmúlt századokba — álmodni. Idealizált világ volna ez? A hang nem téveszthet meg: szigorúbb vagy legalább is reménytelenebb az ő dzsentrí-képe Mikszáthénál és a kortársakénál. Mikszáth külső szemlélő volt, enyhe iróniával, olykor még talán a jóraforduló kártyajárásban is reménykedett; a kortársak, Török Gyula, Kaffka Margit, Móricz Zsigmond dzsentrí sárány-lelkeket is rajzoltak, az elődeiknél nagyobb szeretettel. Krúdy időből kimaradottaknak látta alakjait. Ez a világ: haldokló világ. A nyíri csend — Szabó Ede szavával — a halál csendje.

Ezekben a novellákban még erősek a mikszáthos ízek; nyelvükben, szerkesztésmódjukban, elnéző mosolyukban, az adomázó kedvtelésben is érződik a mikszáthi örökség. De a mikszáthi adoma máris átalakulóban van; kereteit feszegetik az asszociációk, és a dzsentrí-történet háttérben megjelenik a lírai és zenei táj, borzongató, kísérteties motívumokkal; jelezve Krúdy művészetének fejlődési irányát.

Ez az irány messze vezet a mikszáthi anekdotizmustól. A humor és csattanó mikszáthi formájától eltávolodva Krúdy megteremt egy erősen stíliromantikus hangnemet és emlékező álmvilágot. Másképpen lép túl a mikszáthi anekdotán, mint Móricz Zsigmond. Móricz inkább tompít a mikszáthi anekdotán, Krúdy túlhajtja kifejezésmódjait; Móricz az anekdoták különceiből a földön élő, körüljárható emberek rajzához kap indítást, Krúdynál a hangsúly az anekdota reális elemeiről az irreálisra csúszik, alakjai különönc vonásai még erősebben kidomborodnak. Móriczot a jelen s a jövő felé fordulás, a paraszti törekvésekhez való kapcsolódás vezeti a realizmushoz, Krúdyt a Mikszáthénál is mélyebb kiábrándulás a patriarkális múlt iránti nosztalgiához, az irreálisnak tűnő álmvilághoz. Az eredmény, a művészi világ így nagyon is eltérő, egy ponton azonban egyező irányú: mindkettő elszakad az anekdotizmustól. Mikszáthtól kiindulva, Móricz a magyar realista próza kiteljesítője, Krúdy a modern — lírába, hangulatba olvadó, léghört teremtő, az idő síkjait feloldó — magyar próza megteremtője lesz.

Krúdy mikszáthos korszakát *A podolini takácsnéig* (1911) szokták számítani. A Szepességet is Mikszáth hívta életre Krúdyban; szlovákjaival, nemes uraival

és lengyeleivel Mikszáth írta meg először. De Krúdy népe más; középkoriasabb és rejtelmesebb. Az ő Szepességében kékfestők, szerzetesek, babonás öreg asszonyok, mord várurak és kísértetek élnek, meg zsoldos katonák és egy diák, a fiatal Krúdy. Első sikerült ifjúsági regénye, *A podolini kísértet* (1906) időből kimaradt városról beszél: századokra megrekedt a Zsigmond korabeli fokon. A hangja mikszáthos, anekdotázó, de a meseszövés inkább Jókaira utal. Krúdy podolini világának jó részét már ebben a regényében felmutatja.

Szindbád születése

Az 1910-es évek legelején a „mikszáthos” Krúdy válaszut elé érkezett. Világ-nézeti és művészi választás elé. A mikszáthos hangtól tovább kellett jutni; s helyet kellett keresni a kialakuló irodalmi frontok valamelyikén. Tehetsége vitathatatlan volt: a konzervatív és a polgári irodalmi front előtt egyaránt. A Nyugat dicsérte írásait, s a Magyar Figyelő táján — mint nagytehetségű dzsentriszármazású írónak — többen neki szánták Mikszáth elárvult helyét. Talán maga Tisza István is; többször meghívta vacsorára. Krúdy azonban a határozott választás elől kitért, nem kapcsolódott a Nyugat mozgalmához, de elhárította magától a konzervatív irodalmi szerepet is; vita nélkül átengedte Herczeg Ferencnek. Az irodalmi frontok fölött óhajtott maradni; csak író lenni. S író is másként, mint egy Mikszáth nyomán indulótól várni lehetett volna. Herczeg útjára nem lépett, a Harsányi Zsolt-féle higitás tehetségéhez különösen méltatlan lett volna; de a mikszáthi hagyományból való előbbrelépésnek azt a lehetőségét is elengedte, melyet Móricz útja ígért; pedig az ő művészetében is nagy realista lehetőségek voltak (*Az aranyarkantyús vitéz legenda, Korvin lelke*). Más utat választott. Mikor Móricz a mikszáthi pajkos derűtől a *Tragédia*, a *Sárarany*, a *Fáklya* drámai küzdelméig érkezik, s nappali fényben mutatja be a magyar Ugart, Krúdy átlép a tragédiás valóságból egy magateremtette világba, és a magyar Ugarral küzdő, birkózó hősök helyett megrajzolja az álmok vizén hajózó Szindbádöt (*Szindbád ifjúsága*, 1911). Holtáig Szindbádöt írja sok-sok változatban — holdas éjszakai világításban. Móricz realizmust teremt, Krúdy egy stilizáló dekoratív művészet felé halad.

Krúdy Szindbádja nem viharos tengereken hanyódik s nem a csodák „borzalmas” tartományai felé evez. Arra hajózat, merre ifjúsága énekelt, felkeresi a gimnáziumot, a tánciskolát, amelyben az ünnepélyes próbabálok folytak, asszonyokat, lányokat, akikbe szerelmes volt. Az a *Tájékoztató*, amelyet Krúdy a *Szindbád ifjúsága és szomorúsága* élére írt, közelebb vezet a hajós megértéséhez. Asszonyok, szűzek, grófnék és kereskedőnek hallgatták „hitetlen mosollyal és elámult szívvel” Szindbád halkított hangú hazudozásait; szerették a jó bánásmódot, a szép szavakat, az önfeláldozást, a hosszú leveleket és a szerelmi jelvényeket — hajszálat, vasúti jegyeket, törött kardokat — egyszóval a szép, színes hazugságokat. Szindbád is sok mindent szeretett, főként a nők lábát, a hófúvásos időjárást, a vidéki tánciskolát, a kis vendégfogadót, az őszi ligetet, a melankolikus kocsiutat, kezeket, hajakat, női neveket, asszonyokat, — s mindenért hiába rajongott, amit életében elérni óhajtott. Nem vigasztalta a százhet nő, aki viszontszerette, s a többi sem, akik „ábránd-

világában piros karikákon hintáztak”. Ők foglalkoztatták Szindbádöt legtöbbit, míg élt. „Am szokatlanul egyformák a nők, s a boldogtalan Szindbád erre sohasem gondolt.”

Ez a Szindbád él a különféle történetekben. Legtöbbször valamely régi szerelmére emlékezik s elutazik hozzá a távoli kisvárosba. A régi szerelem már asszony, lánya is van, lehetséges, hogy Szindbádé, talán maga is bele-szeret a „hajósba”. Halk beszélgetések után Szindbád „elutazik a városból” (*A hídon, Szindbád titka, Szindbád őszi útja, Az álombeli lovag, Női arckép a kisvárosban, Az éji látogató, Éjjeli vendégség, Az ecetsfák pirulása*). Máskor lányt szöktet, de a legelső állomáson leszáll a vonatról és visszavezeti anyjához zokogó szerelmesét (*Utazás éjjel*). Vannak még romantikusabb históriái is. Olykor virágárus lányt kísér haza, s mikor elválik a lánytól, öngyilkos lesz (*Szindbád útja a halálnál*). Nem hal meg; a tetszhalálból a hideg felébreszti. Egy másik novellájában azonban valósággal meghal, és egy idősebb apáca rózsafüzérére fagyönggyé változva ébred új életre. Elgurul, aranybányász feleségéhez kerül; s beszélgetni kezd az asszony fésűjével . . . Emlékek, álmok; az *Ezeregyéjszakára* is utaló új mesék.

Ki ez az emlékekbe költöző, sejtelmekkel találkozó, mindig utazó hős? Kicsoda Szindbád? Lírai alakmás? Magyar Casanova, az ifjúság és a szerelem szimbólumává emelve? Züllő, élveteg dzsentri? Az álom és valóság közt lebegő írói magatartás kifejezője? Szauder József nagy tanulmányban kísérte végig Szindbád születését s meggyőzően mutatta ki, hogy Szindbád 1906 és 1911 között született meg Krúdy művészetében; anyagát a korábbi szatirikus, ironikus, tréfás novellákból szedte össze és gyúrta egybe; összefoglalt benne nyírségi dzsentri-emlékeket és podolini hangulatokat, eljásztatott vele újra már eljátszott szerepeket; Szindbád éppúgy rokona a középkori zsoldosoknak és élvhajász kereskedőknek, mint az „ábrándos Ábrándi” féle színésznépségnek; s Szindbádba belerajzolta az író magát is. Líraiság és tárgyiasság, önfeledtség és ironia, „a lírai önarckép szubjektív és az önállósult jellem objektív szemlélete” lebegő egyensúlyba kerül ezekben a novellákban. Így lesz Szindbád — Szauder Józsefet idézzük — „a Krúdy világát és ironikus-nosztalgikus magatartását legtisztábban kifejező műalkotás”.

Az ifjú és utazgató Szindbádra jellemző szemléleti egység azonban, Krúdy kiábrándultságának a fokozódásával, 1913-tól kezdve bomlani kezd; s a Szindbád-novellák enyhe devalválódása is bekövetkezik. Szindbád körül a szerelem tovább hullámozott, de ő egyre inkább kimaradt belőle; több lett a szerelmet vágyó nők érzelmes vallomása és erősebb a stilizált, hiedermeieres íz. A kellékek, a motívumok már parodizálásra készíttetek: a novellákban rendre feltűntek a kocsmárosnék és utazó férfiak, akik a kocsmákban megpihentek, és borba mártott ujjal írták az asztallapra az imádott nő nevét; vagy a vadludak hangjára figyelve porozták a pisztolyt . . . Krúdy kiábrándulása mind teljesebbé válik, a szerelemben a hazugságot, a nemzeti történelemben egyre inkább az öncsalást látja; önarcképszerű alakjaival is mindkevésbé tud azonosulni. Új Szindbád-alakmásokat keres; ezek az alakmások azonban — K. Károly, Emléki, Nagybotos, Pankotai, Idem — kevesebbek Szindbádnál, csak bizonyos vonásaikat hordozzák. Krúdy próbál fikatív távlatot keresni, ahonnan a jelennel szemben, kívülállón is erősebb ítéletet formálhat: úgy talált a holt Szindbád kísértetjárásának fikciójára, s egy

áltörténeti korszaknak, a Kisfaludyak biedermeierének kulisszájára az *Aranykézutcai szép napokban* (1916).

A formai vívmány nagy volt. Krúdy már az első Szindbád-novellákban egy új lírai novellatípust alkotott, amelyben a líraiság a legfontosabb; a hangulati elemek, az álomszerűség és az asszociációk szabad csapongása; egybe-mossa a hangulatfestő, tárgyi képeket és időréteget; egy többszólamú, időrétegeken keresztül vibráló líraiságot teremt a magyar és európai novella történetében korábban ismeretlen stílusremeklésekben (*Puder*, 1914; *Aranykézutcai szép napok*, 1916; *Tótágas*, 1919), de ez az eredmény csak féleredmény Krúdy művészi erejéhez képest. A kor valóságának jelentős darabjai kívülrekedtek művészetén, az életből, a megélt és látott dolgokból viszonylag keveset örökített műbe. Inkább csak a lány lírába halkítható jelenségeket. Pedig Szindbád csontig látott: első utazásán, a kisvárosi tánciskolákban az isten háta mögötti jelenségekre is felfigyelt, — mikor a tüzoltólétrára kapaszkodó kislányokra leselkedett a körorvos és a szerzetesi gimnázium igazgatója — de igyekezett napirendre térni felette, tovább ballagott, „és hosszan, édesdeden felkacagott”. Megbocsátó, illetve változtatást nem remélő bölcseséggel. Olykor-olykor diadalmaskodik ugyan Krúdy könyörtelen látása a lány líraiságon, de tartósabban soha. Kiábrándultsága nem engedi ugyan a teljes lírai azonosulást a hőssel; de pozitív eszmény híján iróniája sem igen mélyül egyértelmű bírálattá. Még leginkább tárgyias, nem önarc képszerű novelláiban mutat fel legtöbbet az életből, a groteszk, komikus, bírálataikat magukba hordó alakokban a *Mákvirágok kertje* (1914) darabjaiban (*Imádságos Stolniczky kapitány*, *Szegények öröme*, *Holdas est Füreden*, *A vadember*, *A felvidéki úr hazugságai*, *A fehérkutyás dáma*, *Egy régi uraság pesti utazása*). A húszas évek zsáneralakjai felé ezek a novellák mutatnak.

Krúdy maga érezte, hogy csonka maradt művészi világa. Az *Aranykézutcai szép napok* Előhangjában írja 1916 elején: „Fanyar elégedetlenséggel nézek könyvtárnyi könyveimre . . . Az igazi, az egyetlen, a legkedvesebb könyvem azonban nem jelent meg nyomtatóműhelyben. Amit magamban gondoltam, amit egyedül-valóságomban láttam, amit gőgös elvonultságomban kinevettem, vagy sajnáltam. Az emberek hiányoznak a könyveimből, akiket mindenkinél jobban ismerek, ugyanezért leírni nem merem őket . . . Ha én leírnám, hogy én mit éltem és éreztem és körülöttem éreztek: talán egy toronyba zárnának.”

A vörös postakocsi

Krúdyban persze többször is ébredt vágy a teljes valóság megírására. Az első Szindbád-novellák után, 1913-ban a „pesti vásárt” akarta regénybe fogni. A realista szándék azonban különös formát ölt: a vörös postakocsi álombeli tájak felé viszi utasait, ábrándokba; maga is álombeli táj jelképe. Szereplői jórészt élő alakok: Alvinczi Eduárdot Szemere Miklósról, a híres kártyásról és lóversenyzőről mintázta; Rezeda Kázmér alakmás, mint Szindbád, a Pattantyús-utcai hölgyek is élő alakok — de végtelenen elregényesítve és időtlenítve. Így a regény nem is azt adja pontosan, amit Krúdy ígért. Inkább a Krúdy-nemzedék elszállt ifjúságának a líráját s a századforduló pesti társadalmából azokat az alakokat — lezüllött írókat, óbudai kispolgár lányokat,

gazdag polgárasszonyokat, örömlányokat, hírlapírókat, kis színésznőket, kúpec-eket —, „akiknek a társadalmi rangja — Ady szavaival — tisztázatlan, s állandóan a napidíjas és az Úristen között lebegő”. Társadalmi szempontokat Krúdy az ábrázolásban nem érvényesít; emberről, világról mindent a férfi és a nő kapcsolatán keresztül mond el. A kritika, illetve az irónia így sem hiányzik a rajzolt képből; Krúdy tudta, hogy „a szerelem, melyről Petrarca zengett, városukban nem szokásos”. Rezeda Kázmér romantikus ábrándja mögött ott van a Magyar utcai örömház — sok Krúdy-írás színtere — s a „nagy szerelmi renaissanceokra” vágyódó asszonyok: a szökék, barnák, önzők és önzetlenek, akikkel életében találkozott Rezeda Kázmér, s éppúgy nem vigasztalják, mint Szindbádöt az a százhet nő, aki viszontszerette. Pedig az ő számára ez látszott az élet egyetlen pozitívumának.

Illúzió és csömör ötvöződik ebben a szemléletben. Krúdy eszményei a pus- kini, turgenyevi alakok lehettek, — az *Anyegin*ből idéz minden fejezet élén — de úgy látta, hogy a „hárfák, lugasok májusi éjszakák”, ábrándos szerelmek — inkább csak voltak, jó részüket már „szentségtartókban őrzi az emlékezet”. Az egészséges érzékiségtől a kor neuraszténiás, dekadenciába hajló, erotikus tévelygéséig a szerelem egész skáláját rajzolja itt is Krúdy. Regényeiben egyszerre van jelen a századvég turgenyeviesen tiszta nője s az új század érzéki asszonya. A két típus gyakorta egy személyben.

A *vörös postakocsi* az első sajátos Krúdy-regény, csillogó novelladarabok, prózába fogott költemények sorozata, regénnyé a főhős személye s a hangulat kapcsolja a fejezeteket. Álom és valóság egybemosódik, a jelen és múlt is, a hősök tudatában csakúgy, mint az ábrázolásban.

A *vörös postakocsi* sikere szinte példátlan volt: nyolc hónap alatt három kiadást ért meg; „minden nő olvasta, még a leányiskolák is” — a kortársak emlékezése szerint. A Petőfi Társaság tagjául választotta, s a Singer és Wolfner elhatározta Krúdy Gyula összegyűjtött munkáinak a kiadását. A szerző még csak 35 éves; a kalendáriumra többnyire virágvasárnapot mutat. Még hihette is talán, hogy a vörös postakocsi eljuthat valahová.

Regényhőseit még sokszor beleültette: az *Őszi utazások a vörös postakocsin* (1917), a *Nagy kópé* (1921), *Őszi versenyek* (1922), *Az utolsó gavallér* (1925), *A kékszalag hőse* (1926) *A vörös postakocsi*hoz kapcsolódik valamilyen szálon; a hősök is átsétáltak az egyik műből a másikba. De megnyugtató tájra, ahol időzni lett volna érdemes, soha sem érkeztek.

Krúdy a forradalmakban

Krúdy művészete, hangja az első Szindbád-novelláktól kezdve egyre remeklőbb; a remeklés azonban egyre inkább dekoratív-stilizált lett, a „szépen zengő üresség” felé látszott közeledni; az önisméltés fenyegette. Az életnek értelmet adó hit híján nem bír kitörni abból az életformából, tematikából és látásból, melyet az 1910-es évek legelejére kialakított. Az *Aranykézutcai szép napok* Előhangja jelzi, hogy maga is érezte az igazság kimondásának a vágyát. A háborús tapasztalatok még inkább önvizsgálatra készítették. Az első háborús hangulatnak engedő cikkek után a béke gondolatának a vallója; három testvére volt egyszerre a fronton, s az itthon látott nyomorúságra sem lehetett

érzeketlen. Meggyőződik a régi rend tarthatatlanságáról; az orosz forradalom híre már valamelyes reményt is ébreszt benne az emberiség „megjavulásáról”. 1918 októberében, közvetlenül a forradalom előtt írja: „az úgynevezett politikai Magyarország teszi az utolsó vizsgát, mielőtt végleg rágurítanak a történelem sírkövét a következő nemzedékek” — s reménykedik, hogy „eljön a független, dacos Magyarország napja” (*Történelmi lecke*).

A forradalom neki is a legnagyobbat adja: visszaadja rég elvesztett hitét az emberben és a jövő lehetőségében. Hitte, hogy a mindent vállaló forradalom elsöpri a bűzös hullákat. Meggyőződéssel állt mellé, vállalta a Néplap szerkesztését, akárcsak Móríc Zsigmond, füzetet írt a kápolnai földosztásról, vezeti azt a bizottságot, amely átkereszteli Budapest utcáit, eltüntetve a régi idők nyomát; Móríc Zsigmond mellett talán a forradalom legszebb hadijelentéseit és karcolatait írja. A múlttól keserűbb szava senkinek sem volt, s a jövőről talán csak Móríc tudott szebben szólni. A történelem újraértékelését tartja szükségesnek, Dózsát idézi, s a forradalmi Magyarország napjainak megírását sürgeti. A Tanácsköztársaság kikiáltásakor sem húzódott vissza; a közoktatási népbiztosság kiadványaként jelent meg a Fejér megyei termelészövetkezetekről szóló írása (*Fehérvári könyv*); bejárta a Dunántúlt, az északkeleti Felvidéket is, s szép karcolatokat írt a szegény gyerekek margitszigeti boldogságáról (*Szegény-gyerekek a Margitszigeten*). Kételyein felülemelkedve hitte, hogy lehetséges a tavasz; lehetséges a hazugság nélküli élet. A család 48-as hagyománya is táplálta ezt a hitét: nagyanyja, Radics Mária, a szabadságharc egykori markotányosnője levélben buzdítja: „Nagy Kosutként” járja be a hazát, s erősítse a népeket hitükben. Mintha a negyvenedik évét betöltő Krúdy a mértéktelen szórakozásokat is megelégette volna: rendet akar teremteni magánéletében. Tarthatatlanná lett első házasságát törvényesen felbontja, a szállodáknak búcsút mondvá, az új feleséggel együtt akar élni.

Ez a terve időlegesen sikerült; a hite a forradalom bukásával végleg elvész. Forradalmi élményei azonban nem tűntek el nyomtalanul: növelte nosztalgiáját valami jobb után, s talán erősítette az úri világgal szembeni iróniáját is. Évekkel később, 1925-ben írta Hatvanynak: „Ha valaha feltámadnék a magyar irodalom: ott kell folytatni, ahol 1918-ban abbahagytuk.”

Utolsó évek

A forradalmak bukása után Krúdy nem emigrált. Zavartságában „nemzeti ideálokot” kezdett keresni, s üdvözölte — 1919 végén — az új rendet. De a hivatalosság nem felejtette forradalmi múltját, könyveit nem adták ki, színadarabja előadását letiltották, s Pekár Gyula lapja, a Magyar Múzsza erősen támadta. Krúdy, hogy 1919—20 telét átvészelhessen, *Álmoskönyvet* (1920) ír, álomlátó nagyanyjának, Radics Máriának és Ferenczi Sándornak, a pszichanalitikusnak a segítségét, illetve ösztönzését is gyümölcsöztetve. 1921 körül kezd igazodni a sorsa: engedélyt kap a Szigeti Séták című szépirodalmi és furdőügyi közlönyre.

Írásaira akadnak újra kiadók, némely vasárnap megint több tárcája és regényrészlete jelenik meg a lapokban, de a régi sikerek nem térnek többé vissza. A „pesti utcák grófjából” „szigeti remete” lesz. 1925 körül a tüdeje,

a szíve és a gyomra kezd „kihágásokat” elkövetni, térdszaggatások, zűrzavaros álmok gyöttrik, 1928 nyarán féloldali szélütést kap. Ötvenéves, s már kezdődik a csendes haldoklás. 1929-ben egyetlen könyve sem jelenik meg, 1930-ban felmondják margitszigeti lakását, Óbudára költözik, egyre többször a szanatóriumok lakója. Az irodalmi tudatból szinte eltűnik, a *Magyar Asszonyok Lexikonja* 1931-ben már néhainak mondja. 1931-ben a kiadók felmondják a szerződését, 1932-ben leteszi a vagyontalansági esküt... Az 1930-ban megkapott Baumgarten-díj, és az 1932-ben neki juttatott Rothermere-díj alig-alig javít nehéz sorsán. Műveit nemigen keresik, a fiatalok is inkább személye után érdeklődnek. Őles alakja és csendes szomorúsággal félrebillent feje messzi magaslott, ha a névtelen óbudai utcákon vagy a Tabán sikátorokban ödöngött.

Pedig ez az öregedő, elfelejtett Krúdy még jelentősebb műveket alkotott, mint az ünnevelt. Most születnek a „dércsípett” remek: az *N.N.* (1922), a *Hét bagoly* (1922), a *Boldogult úrfikoromban* (1928) és *Az élet álom* (1932) nagy novellái. Korábbi korszaka modoros romantikájától itt érkezett igazabb regényességhez, a dekoratív stilizáló modorosságtól egy bensőségesebb, realitábil igényű ábrázoláshoz. Budapest igazi regényét ezekben az években alkotja meg, a dzsentrivel is most csinál végső számadást s jut legmesszebb a történelem írói feldolgozásában. Gazdagabb, valóságosabb lesz írói világa.

Történelmi regények

A forradalmak utáni korszaka a történelmi regények jegyében indult. Első műve, amelyben a forradalom bukása utáni letörtségét és kilátástalanságát belevetíti, a *Mit látott Vak Béla szerelemben és bánatban* című regénye (1921). Remetéként írta a Margitsziget egyik kastélyában. Hőse, a vak ember, Barta András szerint alteregó, azt jelképezi valószínűleg, hogy a látókat a kegyetlen világ megnyomorítja, elveszi a szemük világát, nehogy kiismerhessék az életet; de a látók vakon is látnak. Ezután az *Ál-Petőfit* (1922) írta, majd a *Rózsa Sándort* (1923). Az *Ál-Petőfi*ben romantikus-ironikus asszonyháború történetébe oldva azt írja meg, részint Radics Mária elbeszélésére hagyatkozva, hogy a szabadság mozgalma a bukások ellenére sem hiábavaló; Rózsa Sándorhoz a regényesség mellett a szabad, kötetlen élet szeretete is vonzhatta. Regényeiben Rózsa Sándor az egyetlen népi jellegű hős. Tartózkodó objektivitással rajzolta, nemcsak a hőst, a garázdát is meg akarhatta mutatni benne. *A tegnapiak ködlovagjaiban* (1925) leginkább a kiegyezés korabeli Magyarország regényesítésre módot adó alakjait rajzolta. Krúdy történelemszemléletének forradalmak utáni módosulása itt a legszembetűnőbb. A forradalmak idején a kiegyezés korát a magyar történelem „legaljasabb” korszakának látta, amelyben „egy rabszolgaságból, árulásból élő nemzet paráználkodott... politikai elvetemültségében”; most, az ellenforradalom kietlen éveiben, széppé színesednek emlékezetében a háború előtti idők. Érzése szerint „a múlt hősi, a jelen érthetetlen”. A saját korából menekvő író előtt a 19. század válik eszményivé. Még Ferenc József alakja is legendásul: „Európa első gavallérjává” nő; — igaz, a fukar bécsi kispolgár vonásait is felvillantja Krúdy a portréján.

A *tegnapok ködlovagjai* egy soha el nem készült Krúdy-émlékirat darabja. Sok regényes arcot vonultat fel benne Krúdy, Szemere Miklóst, a turf-királyt, Milán ex-királyt, Mednyánszkyt, a csavargók báróját, Rudnyánszkyt, aki a magyar költők közül először járt Amerikában, Podmaniczky Frigyeset, az utolsó gavallért, s más furcsa alakokat. A világot, amelyben élt, változatlanul a „soha ki nem pusztuló különcök, megszámlálhatatlan tömegű furcsa emberek, ál- és valódi bolondok, ezermesterek, találmányosok, svindlerok családjának” látja és láttatja, s a múlt valóságát a múlt álmával együtt idézi. *Ady Endre éjszakáiban* (1925) is így eleveníti fel az új század nyugtalan írói világát.

A *tegnapok ködlovagjai*, az *Ady Endre éjszakái* a félmúltat idézték; az *Ál-Petőfi* és a *Rózsa Sándor* is csak a szabadságharc utáni időkét, korábbi korszakának történeti témájú művei (*Letűnt századok*, 1902; *Kun László*, 1902; *A komáromi fiú*, 1903; *Az álmok hőse*, 1906; *A vörössapkások*, 1909; *A magyar jakobinusok*, 1912) jórészt ifjúsági elbeszélések voltak vagy kalandos regények. A húszas évek derekán azonban nagy koncepciójú történeti regényekbe kezd. *A templáriusban* (1926) és a *Három királyban* (*Mohács*, 1926; *Festett király*, 1930; *Az első Habsburg*, 1933) kísérletet tett régebbi korok alapvető kérdéseinek az ábrázolására. *A templárius* a tatárjárás, a *Három király* Mohács korát idézi; történelmünk e két tragikus korszakát sokban hasonlatosnak vélte Krúdy a 920-as évekhez.

Nagy gonddal, források tanulmányozásával készült a megírásukra, évekig dolgozott rajtuk, — a *Három királyt* 1925-től 1931-ig írta — munkájának eredménye azonban töredékes. Saját romantikája ködéből kilépett, ködlovagok helyett, periferikus kérdések helyett a nemzeti történelem legsúlyosabb fejezeteit tárgyalja, Szapolyai Jánost, II. Lajost és Mária királynőt rajzolja, de igazi történelmi regényt nem sikerült alkotnia. Csak történeti életképeket fest — s nem történeti folyamatot; pompás leírásokat ad a kor ételeiről és vadászatairól, hűségesen rögzíti a régvolt köznapjainak apróságait, de a történelem pátoszából alig-alig tud közvetíteni valamit, a kor nagy kérdéseit, a reformációt, a parasztmozgalmakat csak epizódyszerűen villantja fel, a mohácsi csata leírása sem több másfél oldalnál. A *Három királynak* inkább a részletei remek (Mária és Szapolyai összecsapása Lajos ravatala előtt, Tomori és Bornemissza vitái a trón lábánál, Szapolyai tanácskozása a tokaji szőlőhegyen) s azok az alakok, amelyekbe saját képmását vetítette, leginkább Crudy püspök, a fiktív űs, és a regényben testet öltő szándék — a nagy koncepció, a súlyos történeti kérdések reális ábrázolására való igény — a jelentős. Ébredező realista szándéka a dzsentrí-ábrázolásban nagyobb eredményre vezetett (*N.N.* 1922; *Valakit elvisz az ördög*, 1928) s még inkább a pesti regényekben (*Hét bagoly*, 1922; *Boldogult úrfikoromban*, 1930).

A dzsentrí végső mérlege

Az öregedő Krúdy számos művében állított emléket ifjúságának, legszebbet talán az *N.N.*-ben. Lírai önéletrajzát írta meg a „szerelem-gyermek” történetében; ha valahol, itt csakugyan fájdalmat zengenek a húrok. Arról a világról szól kendőzetlen bánattal, amelynek „ködös, életunt, hencegő” tájékáról ifjúságában elmenekült, — s ahová heves nosztalgiával a férfiszív vissza-

vágyik. De nem a kúriába, nem a vadászkalapos dzsentrik közé, hanem a tanyaházba, ahol ifjúkori cselédszerelme járkalna körüle, s ahol gyermek- emlékek kedves ízét, a patriarkális élet melegét találná. Aki ezt a művet írta, az már beláthatta Szemere dzsentri-mentő törekvéseinek hiábavalóságát, legfeljebb Justh Zsigmond-i vágy kísért benne. Anakronisztikusnak lát minden kísérletet, mely a nemesség erőt a „nemzet megmentésére” akarná egyesíteni. „Ne ábrándozzunk, hogy a régi alakban kiléphetnénk önként választott sírboltunkból, magyar nemesek! Sőt egészen új alakot kell öltönnünk — az éjjel és nappal dolgozó, csupán a megélhetéssel törődő, a tíz körömmel verejtékes munkát végző magyar alakját, hogy életben maradhassunk. Hetven esztendeig kell dolgozni minden magyar nemes embernek, hogy helyrehozza a hibákat, amelyeket hetven esztendő alatt elkövettünk.” 1922-ben, a *Magyar tükör*-ben írta a fenti sorokat s pár év múlva elkészíti a végső mérleget. *Valakit elvisz az ördög* (1928) — írja a regénybeli számadás fölé.

A vörös postakocsi a Nyírségbe gördül utoljára. Gazdája, az oly sok változtatban ismert Alvinczi Eduard, a magyar középosztályt akarja megmenteni, — mint élő modellje, Szemere Miklós de genere Huba — s magát fejedelemmé választatni. Megmentésre érdemes, szép szomorú embereket keres, álmai alakjait, s mindenütt hamiskártyásokat, váltóhamisítókat, eszelősöket, élő-holtakat talál. A fejedelemségre pályázó Alvinczi maga is felsőhajt: „Hát ez volna az a magyar középosztály, amelyet én megmenteni akarok? Ezek a cégéres gazemberek?”

Krúdy iróniája itt már gogoli szatírává erősödik. Csicsikov holt lelkeket vásárolhatott, Alvinczi még hamis váltókat sem tud szerezni züllő nemeseitől, mert büszkék rájuk, mert a hamis váltó lett az életre jogosító „nemeslevelük”, ott, az ármális faluban, ahol a házfal, az ablak, a kertek, az emberi szó, minden, de minden „csupa céltalanság, csupa életképtelenség, csupa feleslegesség”. Az ördög kezdi elvinni ezt a világot. Alvinczi hívek és remények nélkül, kísértékként fordul vissza. *A vörös postakocsinak* nincs tovább útja.

1928-at írnak; Móricz Zsigmond a *Kivilágos kivirradtig* és az *Úri muri* után most fejezte be a *Forró mezőket*, ő is készül a mérlegzárásra. A két mérleg eredménye sokban egyező.

Pesti regények

Krúdy forradalmak előtti regényeiben (*Francia kastély*, 1912; *Vörös postakocsi*, 1913; *Őszi utazások a vörös postakocsin*, 1913; *Napraforgó*, 1918) elnézőbben ábrázolt, gyakran fújt rózsaszín ködöt a csúnyára is. A háború utolsó éveitől kezdve egyre inkább a külső máz és belső tartalom közti ellentmondás bemutatására törekszik. Az *Asszonyosságok díja* (1920) előhangjában írja: „... ez a könyv, amelyben valaki elgondolja, hogy élnek polgártársai Pesten. Mit imádkoznak az isten házában és mit cselekszenek, amikor azt hiszik, hogy senki sem látja őket.” Meg akarja lesni, milyen az ember, mikor konvenciók és gátlások nélkül mutatja önmagát. A lebecsült függönyök mögött akarja megfigyelni az asszonyokat, mikor fűzőjüket igazítják, s meglesni az emberek „hajnali álmát”, mert — szerinte — abban jelentkezik tisztán az emberi lényeg.

Ezzel a szándékkal írja „pesti regényeit”. Még a színhelyet is eszerint választja: az *Asszonyosságok díjának* (1920) színhelye a bordélyház, mint korábban a *Bukfencé* (1918), a *Boldogult úrfikoromban* egy Király utcai vendéglőben játszódik. Azt a háború előtti Pestet rajzolja részletezőn, amelyet az *Őszi utazások a vörös postakocsin* egyik fejezetében („Pesten nem divat az emlékkönyv”) felvázol. Söhajtó költők, Krúdy-képmások, öreg urak, perditák, nyilvános házak tulajdonosnői, temetésrendezők, hullamosók tűnnek fel regényeiben, s a belváros, a Vár után Budapest szegénylakta negyedei, a Józsefváros, Óbuda, költőivé szépítve. Az elítélt — legalábbis gondolatban elítélt — város azonban ifjúsága városa is; innen a kritikát oldó érzékenyülés. Különösen a *Hét bagolyban* (1922).

Szomjas Guszti, a tisztességben öszült köz- és váltóügyvéd azzal az elhatározással jött Pestre, hogy végigélje még egyszer az ifjúságát. A régi helyen akar megszállni, régi ételeket kíván, még azt is szeretné, ha ablaka alatt olykor hangosan kiáltanak, mint diákkorában, a vízvezeték előtti időben, hogy „Donauwasser!” Mámorosan beszél a múltról, meggyőződése, nem lehet hazugság az, ami annyi éven át melegített. Közben „csendes viszontagságokba” kerül, szerelmesekkel, írőkkel, dámákkal ismerkedik, és Józsiás úrral, a szerkesztővel. Szomjas Guszti és Józsiás úr története Krúdy tollán a századforduló Pestjének a rajzává tágul, a korszak- és nemzedékváltás regényévé. Krúdy ebben a regényében — Sőtér István figyelmeztetett rá — romantikája forrásaira is rámutat, abban a fejezetben, amelyben a századvégi szemléletet képviselő Józsiás — akiben Krúdy sok tekintetben fiatalkori magát vetítette bele — az irodalomrajongó Szomjas Gusztival — akinek Kálnay László, a régi nyíregyházi öreg cimborá volt az egyik modellje — vitázik. Azt hányja Józsiás az idősebb nemzedék szemére, hogy „fásult szívűkkel” nem értik „az érzők fájdalmát és szenvedését”. Kimerült korban nőttek és éltek, a szabadságharc leverése, illetve a kiegyezés után, nem ismerték a szenvedélyeket. „A kuvasz-sovány bujdosóknak, az egykori honvédeknek, a megmaradt táblabíráknak már csak arra volt gondjuk, hogy szép hasat ereszt-hessenek; az asszonyaiknak, akik a svalizsérékkel táncoltak, a felnövekedett leányaik tisztességes férjhezadása lett az életcéljuk.” — Józsiás szemlélete sokban rokon a Reviczkyével, Krúdy indulása idején ennek a szemléletnek a vonzásába került — egyik felfedezője és olvasmányainak irányítója Gáspár Imre volt — s haláláig sem szabadult teljesen meg a hatásától. A szürkének érzett valóságát megvetve, saját kiábrándultsága elől menekülve teremtett magának egy álomvilágot, amely még a *Hét bagoly* idején sem múlt el teljesen. De itt, mintha már a századvégi józsefvárosi kisemberek életében látná a költészetre leginkább érdemest, az Áldáskákban.

A *Hét bagoly*nak valóságosak a hősei, az emlékek, a téli színek és jó ízek valószínűsítik a romantikáját. Ugyanebben az időben és miliőben „játszódik” a *Boldogult úrfikoromban* (1930) is.

„Groteszk” regény: egy hosszúra nyúlt villásreggeli története. Ez a Gábel-früstök, a Bécs városához címzett fogadóban a Terézvárosban folyik, idecsalogatja be Podolini Lajos egykori alszolgabíró és álmatlanságban szenvedő barátja a Duna jegén sétálgató Vilmosi Vilma kisasszonyt. Mindenféle népek ülnek a fogadóban, köztük az író is, ironikus mosolyú, furfangos diákként, s jegyzi a jelenlévők többnyire haszontalannak tűnő beszélgetéseit, a vese-

velő készítésének titkát, Szilágyi Dezső tyúkszemvágójának hasznos tapasztalatait, Karola Cecilia pattanásgyógyító módszerét, a betévedt éjjeli pincér közbeszólását, mindazt, ami a boldog békeidőben — Ferenc József korában — tekintélyes úriembereket érdekelhetett. Közben, az össze-vissza fecsegésből, anekdotákból, megfesti a kort, a város életét, kallódó sorsokat, szokásokat, erkölcsöket, politikai divatokat. Líra ritkán szakítja meg a regényt, a környezet, a miliő rajza a legszükségesebbre szorul; az alakok a fontosak. A költészet itt már szinte egyértelműen a realizmusból fakad. Többen a *Boldogult úrfikorombant* a magyar regény legnagyobbjának látták. Nem a legnagyobb magyar regény, de a városi élet költészetének a legbensőségesebb kifejezése. Nagy összefüggéseket nem tár fel, a nagy korkérdések kimaradnak belőle, de a részleteket, az alakokat, az atmoszférát tökéletes művészettel, igaz költőiséggel rajzolja, az életen végleg felülemelkedett író csendes bölcsességével.

Művészete, világnézete

Késői novelláinak is a tökéletesség a legszembetűnőbb jegye. Cselekményük olykor kimerül egy étkezés leírásában, a csontvás elkészítésének és tálalásának az ismertetésében. A hősök mind az élet perifériájáról valók, régimódi férfiak, öreg pincérek, éjszakai emberek: halálraítéltek, akiknek már csak az asztal öröme maradt. A hangjuk is „káposztaszagú”, és „vörös káposzta színű a szemük”. A kiskocsmá, ahol ezek a novellák lejátszódnak — Komlós Aladár szavával — a „nihilizmus partján fekszik”. Esznek, esznek, s az evés után nincs más semmi, már szerelemre se vágyanak, bármelyikük szíven löhetné magát, mint Szortiment lapszerkesztő, a gábelfrüstök után. Ezekben a novellákban már nyoma sincs a negédességnek, az önmagáért való dekorativitásnak. Tömören, telten zengenek a néma szomorúságú történetek. Az *Utolsó szivar az Arabs szürkében* aligha hiányozhat igényesebb novella-antológiából.

Amit Krúdy életéről, művészetéről időrendben haladva mondhattunk, abból művészetének nagysága alig-alig érződhet. A realizmus felől nézve írói világa szűkösen tűnhet; egysíkú figurákkal dolgozik, a jellemfejlesztést nem ismeri, meséje nem igazi mese, múltja nem valóságos múlt, a szerkesztés nem erénye, azt is szépséggé stilizálja, amit nem kellene, s a valóságos világból kilépve ábrándvilágot teremtett. Innen nézve csak néhány műve tartozna a remek közé, amelyekben a valóságos élet rajzát, a hagyományos realizmushoz rokonabb mód adta (*Boldogult úrfikoromban, Hét bagoly, Három király*). A „műfaj babonájától” szabadulva azonban művészete egészét értéknek érezzük, a hagyományos realizmustól nagyon elütő tájait is: a modern próza egyfajta, az európai próza fejlődésével lépést tartó, sőt a nyugat-európai prózai kísérleteket megelőző eredmények. Mert Krúdy, mikor a mikszáthi „pajkos derűből” kilépett, olyan tájakra indult s olyan eredményeket mutatott fel, amelyek a húszas évekbeli kísérleti regények felé mutattak. A nyugat-európai próza törekvései a húszas évekre két irányban kezdtek csomósodni: egyik irányban a 19. századi realizmust vitték tovább, új elemekkel korszerűsítve, legfényesebben Martin du Gard; másik irányban Proust és Joyce „forradalmasította” a regényt, széttörve teljesen a hagyományos formákat. A magyar prózában

is hasonló — részben öntudatlan — törekvések éltek a század elején: a realizmust Nagy Lajos és Mórícz fogalmazta korszerűvé, a próza új lehetőségeinek keresése felé Lovik, Cholnoky Viktor, Kaffka Margit, s főként Krúdy Gyula művészete mutatott.

Krúdy az emlékezéssel, az idő „dallamosításával”, a belső monológgal, a lélek kísérteties tájainak a felidézésével némiképp Proustot is megelőzte. Rokon művészetükben a múlt nosztalgiája, a lírai telítettség és az eszmetársítások gazdagsága is. De a különbségek legalább ennyire szembetűnőek. Proustnak más az anyaga, polgári, sőt nagypolgári; a Krúdy ábrázolta világ erősen feudális jellegű; Proust tudatosan alkotott, az emlékezés mozaikjai nála beleilleszkednek a mű „távlati” koncepciójába, művészete intellektuálisan is telített; Krúdy lírikusabb alkat, emlékezése spontánabb.

Emlékező hangját filozófiai kiindulás nélkül, saját érzésvilágából és a magyar hagyományból teremtette. Gyermekkorában sokat hallotta a „jég-szürke” öregek sóhajtozásait, — akkor búcsúzkodott a műveiben megírt, biedermeieres színeket őrző világ — élményeit egy múltban rekedt dzsentri-világból hozta. Emlékező hangjában ott él a nagyanya fantaszitikumokat idéző mesehangja, s az a „patinás”, „édes-bús” hangulat, melyet a „hosszú elgondolkodtató őszök és emberhangtalan telek” érlelnek. Sajátos élményvilágának, a múltbarekedtség érzésének a kifejezéséhez Mikszáthtól és Loviktól is ösztönzéseket vehetett. Elsősorban Mikszáthtól.

Mikszáth kései műveiben — Rónay György már régebben rámutatott — el-elmosta az elbeszélés időbeli határozottságát (*Gavallérok, Szent Péter esernyője*), s utat nyitott a modern regény szerkesztési elve, az emlékezés, és az asszociációkban való megjelenítés felé. Krúdy Gyula az ő nyomán megy tovább. Jellemzés helyett egyre inkább „bemutat”, a jellemet atmoszferikusan fogja fel, hangulatokat, látomásokat, emlékeket közöl, nem időrendi sorrendben, hanem az emlékezésben megjelenő belső időszemlélet szerint. A cselekménnyel nem törődik, — vallja, hogy a műfaj babonája meghalt, a regényíró mindent megírhat, s líraian — nála a cselekmény helyébe az emlékezés lép, hősei nem a cselekvésnek, hanem az emlékezésnek érzik szükségét. Legtermészetesebb formája az emlékezés, az adott jellem „emlékezésének dallamos hullámszerűsége”. A deresedő Szindbád ifjúkori emlékeit indul megkeresni, a „múltból jövő” hangok után jár. A regényben így legfontosabb a személyes líra kifejezése lesz — a regényről regényre azonos hőst, az alteregót részint ez magyarázza, — s az idő szubjektívvá válik, — az objektív idő az emlékezésben nem fontos — s a kifejezés zeneivé és asszociatívává.

A mikszáthi hang ilyen irányú fejlesztése aligha történhetett volna meg az étellel birkózó írónál. Ehhez emlékekbe kellett falazódnia. Amire Szindbád vágyik: „zöld épületek, vadszőlős tornácok, nyújtózkodó ebek, messzire hangzott barátságos köszöntések . . . Férfiak, pajtások, akik poharat emeltek a nőért és hazáért . . . karácsonyfák alatt fehérülő nők, húsos, puha, ölelésre termelt lusta asszonyok . . . felejthetetlen ebek és nagy fák az udvar sarkában, furcsa öreg emberek, piros őszi alkonyatok, kiáltó madarak és mesemondó öregasszonyok” — a vidéki udvarházak patriarkális élete, emberek, akik otthon érzik magukat, áhitatosan tisztelik az életet és zokszó nélkül fogadják az el nem kerülhető halált — vágyálom. Ezt az álmot keresi a félrehúzódnó Krúdy, ezért rajzol annyi művében egy sohse volt Magyarországot, olyat,

amelyik talán akkor lehetett volna valóságos, Örkény István találó képe szerint, ha Világosnál mi győztünk volna és Paskievics menekült volna véres fejfel . . . A menekülő, fáradt Krúdy alakította ki magának véglegesen az emlékező stílust, az idő egybemosását, ez a fáradt, lemondó ember rajzolta meg számtalan alakban az elkésett lovagot. Ady Endre aligha véletlenül ajánlotta néki *A menekülő lovast*.

Ez a reménytelen fáradság magyarázza, miért vezetett annyira más tájakra a Krúdy útja, mint a Móriczé. A realizmus lehetősége az induló Krúdy művészetében talán még jobban benne rejtett, mint a Móriczéban, politikai, társadalmi érdeklődése is erősebb lehetett. De *Az aranybányának* nem lett folytatása; Krúdy akkor váltott Zolától Turgenyevhez, s akkor kezd a „szép múlt idők virághullató őszébe” hajózni, mikor Móricz a magyar Ugarral birkózik, s Ady a forradalmak elé harangoz. Krúdy akkor már úgy tudta: vége a harcnak, illetve nincs értelme a küzdelemnek. Még egyszer-egyszer fellobbant benne is az élet megváltoztatásának az igénye, legnagyobbat a forradalmak idején, de ezekből a lobbanásokból mű nem nagyon született. Nem volt kisebb művész Móricznál, művészi eredményei sem színtelenebbek, de világa mégis szűkösebb lett a Móriczénál. Kevesebbet mondott, s többnyire mellékmondatokba szorult nála a lényeges. *Az Aranykézutcai szép napok* előhangjából az irodalomtörténet az egész Krúdy-műre érvényes gondolatot idézhetne: csak töredékét írta meg annak, amit megírhatott volna. Miért? Csakugyan attól félt, hogy megkövezik? Nem félt ő semmitől; a reménytelenség fegyverezte le s térítette el a realizmus útjáról. Nem tartotta érdemesnek a sorssal való birkózást, úgy érezte, nem érdemes haragudni senkire és semmiért. Rezeda Kázmér, „miután fiatalkorában többször volt részeg bortól és szerelemtől, mint egy kisebb német királyság lakossága” — mélabúsan járja a budai utcácskákat, medítal az élet hiábavalóságairól, azzal a meggyőződéssel, hogy „az egész élet nem érdemes arra, hogy vitatkozzon érte az ember”.

Innen érthető Krúdy méltó emlékezőse, ezért hajlik a hullá fölé is rezignált mosollyal. Ezért nem nézett meg semmit közlőrl, inkább messzetartotta alakjait, tárgyait az időben, még azt is, ami a magateremtette világba beilleszthető volt, hogy a mesék lebegő kísérteteként lássa. A *Három király* Crudy püspökjének ellenzékiése ritkán lobbant benne, legtöbbször a múltak vizén evező hajós volt, aki az élet unalmát borral, nővel, kártyával és lóversennyel vélte enyhíthetőnek, s fontosnak csak az írást tartotta, a tücsök ciripelését.

A sebes szívűek, a csillagvárók, az életuntak és — önmaga vigasztalására.

Álmodozott, mondták róla a kortársak; a subáján alvó emléket ébresztette, s esőmosta jeleket rótt a keresztútra — vélte magáról. Nem is akart többet csinálni; álmodozásaival és esőmosta jeleivel azonban modern törekvések öntudatlan elődje volt. Az irodalomtörténet alig-alig győzi felmérni művésze értékeit. A hagyományos formák feloldása, a szabad asszociációk érvényesítése, az időérzet lírai felbontása, az idő „dallamosítása”, a nagyítás, a képek egymásba oldása mind-mind az ő hozománya. Zenei-ritmikái fogantatású stílust teremtett, nosztalgikusan édes prózát. Ironikus stilizáltságú prózai lírizmusát korábban az impresszionizmushoz kötötték, az újabb tanulmányok már Krúdy szimbolista stílus-teremtéséről is beszélnek.

Kiadások

Hét bagoly. Boldogult úrfikoromban. Bev. *Sötér István*. 1954. — Valakit elvisz az ördög és más kisregények. Kiad. *Perepatits Antal*, bev. *Szaunder József*, 1956. — Rezeda Kázmér szép élete. Nagy kópé. Az utolsó gavallér. 1957. — Írói arcképek. Kiad. és bev. *Kozocsa Sándor* I—II. — Szindbád. Kiad. és bev. *Kozocsa Sándor*. I—II. 1957. — Aranykézutcai szép napok. 1958. — Asszonyságok díja. Napraforgó. Kiad. *Perepatits Antal*, bev. *Kozocsa Sándor*. 1958. — Bukfenc. Velszi herceg. Prinadonna. Kiad. és bev. *Kozocsa Sándor*. 1958. — Három király. Kiad. és bev. *Kozocsa Sándor*. 1958. — Pest-Budai séták. Kiad. és bev. *Kozocsa Sándor*. 1958. — A fehérlábú Gálné. Kiad. és bev. *Barta András*. I—II. 1959. — Az Útitárs. NN. Bev. *Kozocsa Sándor*. 1959. — Magyar tájak. Kiad. és bev. *Kozocsa Sándor*. 1959. — Az aranybánya. Régi szélkakasok között. Palotai álmok. Bev. *Barta András*. 1960. — Aranyidő. A templárius. 1960. — A szerelmi hüvészinas. Kiad. *Barta András*, bev. *Szaunder József*. 1960. — Éjji zene. Kiad. *Barta András*, bev. *Szaunder József*. 1961. — Mákvirágok kertje. Bev. *Barta András*. 1961. — A tegnapi ködlovagjai. Kiad. és bev. *Gordon Etel*. 1961. — Ki jár az Erdőn? Kiad. *Tóth Lajos és Udvarhelyi Dénes*. 1962. — A löcsei kakas. Kiad. *Tóth Lajos és Udvarhelyi Dénes*. 1962. — A magyar Jakobinusok. Ál-Petőfi. Kiad. és bev. *Barta András*. 1962. — A podolini kísértet. Bev. *Réz Pál*. 1962. — Pesti levelek. Kiad. *Tóth Lajos és Udvarhelyi Dénes*. 1963. — Vallomás. Kiad. és bev. *Kozocsa Sándor*. 1963. — A vörös postakocsi. Őszi utazás a vörös postakocsin. 1963. — A kékszalag hőse. 1964. — Jockey Club. Hét kisregény. Kiad. *Barta András*. 1964. — A madárijesztő szeretője. Kiad. és bev. *Barta András és Szaunder József*. 1964.

Irodalom

Szép Ernő: Sinbad. Ny 1911. I. 905—906. — *Lovik Károly*: K. Gy. új könyvei. Új Idők 1912. I. 510—512. — *Ady Endre*: K. Gy. könyve: A vörös postakocsi. Ny 1913. II. 393. — *Kárpáti Aurél*: Boldogult úrfikoromban. Ny 1930. I. 884—885. — *Móricz Zsigmond*: K. elaludt. Mo 1933. máj. 21. — *Schöpflin Aladár*: K. Gy. Ny 1933. I. 629—631. — *Hevesi András*: K. Gy. Apolló 1936. 266—273. — *Komlós Aladár*: Írók és elvek. 1937. 81—85. — *Krúdy Pótor*: K. Gy. élettörténete. 1938. — *Perkátai László*: K. Gy. 1938. — *Gró Lajos*: A valóság története. Nszava 1941. febr. 2. — *Pelyvás Ferenczik István*: A magyar irodalmi impresszionizmus és K. Gy. 1942. — *Szegi Pál*: Ceruzasorok K. Gy.-ről. MCsill 1943. I. 691—693. — *Sötér István*: Játék és valóság. 1946. 122—134. — *Rónay György*: Az idő forradalma. Mk 1947. 413—430. — *R. Gy.*: A regény és az élet. 278—289, 293—295. — *Mátrai László*: K. realizmusa. Mk 1948. 22—25. — *Örkény István*: A K. vita. Mk 1948. 114—116. — *Prohászka János*: K. Gy. stílusa és nyelve. Nyr 1949. 14—17. — *Herczeg Gyula*: Mondatszerkezetek K. stílusában. Nyr 1951. 324—332. — *Kellér Dezső*: Egy képeslap mellé. Kortársak nagy írókról. 1954—1956. II. 311—317. — *Krúdy Zsuzsa*: Jegyzetek egy készülő K. életrajzhoz. IU 1955. 51. — *Füst Milán*: Emlékezések és tanulmányok. 1956. 73—83. — *Katona Béla*: K. emlékei Nyiregyházán. Szabolcs-Szatmári Szemle 1956. 526—533. — *Sötér István*: Romantika és realizmus. 1956. 575—598. — *Klár István*: Legifjabb K. Gy. ItK 1957. 383—385. — *Szabó Ede*: K. Gy.: válogatott novellák. 1957. MKI — *Kosztolányi Dezső*: Írók, festők, tudósok. 1958. I. 66—72. — *Krúdy Zsuzsa*: Az utolsó esztendő. ÉI 1958. 19. — *Herczeg Gyula*: K. hasonlatai. Nyr 1959. 41—58. — *Szaunder József*: A romantika útján. 1961. 376—437. — *Bóka László*: Arcképvázlatok és tanulmányok. 1962. 110. — K. világa. Szerk. *Tóbiás Áron*. 1964. — *Katona Béla*: K. Gy. indulása. (Kézirat.)